

В. І. Тимошенко, С. В. Коваленко

ЕТАПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАЛИНСЬКОГО ЗАМКУ

Багато питань виникнення міст та їх замків на Київщині та Волині в XVI—XVII ст. залишаються дискусійними й остаточно не вирішеними. До Люблінської унії 1569 р. урбанізаційний процес на Київщині проходив уповільненими темпами. У післяунійний період стався колонізаційний бум, викликаний господарською активністю місцевої еліти. Чимало нових замків засновували на місці порожніх давньоруських городищ, спустошених татарами. Цей процес добре спослідковується на прикладі Малинського замку XVI—XVII ст., що функціонував на місці давньоруського городища VIII—XIII ст.

Ключові слова: Київське воєводство, урбанізація, городище, замок.

Першим дослідником Малинського городища був основоположник і патріарх української історичної школи В.Б. Антонович [Антонович, 1893, с. 75—76]. У 1940 р. відомий радянський археолог П.М. Третьяков провів розвідки у деяких поліських районах Правобережної України. Він ототожнював частину відкритих ним городищ із ранніми «градами» літописних древлян. Одним із найдавніших він вважав Малинське городище. Подібних висновків дійшов і український археолог М.П. Кучера після розвідки 1973 р. [Третьяков, 1951, с. 64—68; Кучера, 1984, с. 24].

У 1987 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Б.А. Звіздецького провела стаціонарні розкопки Малинського городища. У цілому оцінюючи сукупність знахідок і стратиграфічну ситуацію на території городища, вчений відніс час його утворення до VIII ст. Проте розбіжності в датуваннях городища та його оборонних споруд Б.А. Звіздець-

ким, а також значні uszkodження оборонних споруд у новітній та сучасний періоди й дуже складна стратиграфія культурних нашарувань на території городища викликали цілу низку зауважень сучасних археологів, частина з яких почала схилитися до думки про формування вказаного городища в пізньосередньовічний період [Звіздецький, 1994, с. 119—125; 1995, с. 11—13].

Під час польового сезону 2016 р. вчені Інституту археології НАН України під керівництвом старшого наукового співробітника відділу давньоруської археології, кандидата історичних наук А.В. Петраускаса зафіксували знахідки грубої ліпної кераміки, що має безпосередні аналоги серед верхніх горизонтів поселення Розтоки і попередньо датується найпізніше VIII ст. Отже, саме із цим періодом можна пов'язувати формування найбільш ранньої оборонної споруди і, відповідно, час формування самого городища, яке вчені вважають одним із найдавніших міських комплексів Східної Європи [Археологічні ..., 2016].

Дослідники зафіксували в тілі валу артефакти, що датуються найпізніше X ст. Проте, зважаючи на його висоту, яка сягає 3 м із внутрішнього й 6 м із зовнішнього краю, спорудження валу варто віднести до кінця XII — XIII ст. Подібні параметри оборонних валів характерні саме для городищ XIII ст., що розташовувалися на території Древлянської землі (городища Звягеля, Гульська, Олевська й інші). Науковці підкреслюють, що такої висоти оборонні споруди X ст. зафіксовані лише у столиці древлянської землі — Іскоростені. До того ж, в основі валу лежить потужний шар із великою кількістю деревного вугілля та знахідок X ст., який може бути співвіднесений із залишками оборонних

споруд саме X ст. Додатковим підтвердженням цього може слугувати зафіксований під валом і перекритий ним більш ранній оборонний рів. Як припускають археологи, виявлені в основі валу культурні нашарування та виразні залишки оборонного рову, перекритого валом, якраз і є рештками оборонних споруд, знищених у середині X ст найімовірніше під час карального походу київської княгині Ольги на Древлянщину [Археологічні ..., 2016].

Та Малинське городище швидко відновилося. Це й не дивно, адже на думку О.П. Моці воно було одним з пунктів на торговому шляху Київ-Ругенсбург (торговий шлях з Київської Русі у Західну Європу) [Моця, 2010, с. 38].

Вдруге Малинське городище зазнало значних руйнувань під час монголо-татарської навали. Але й після цього життя на ньому не припинилося. У 1530-х рр. земельні володіння на Малинщині набувають Немиричі — один з найпотужніших землевласницьких родів Київщини.

У грудні 1531 р. зем'яни Потаповичі продали Івашку Немиричу своє дідичне с. Ворохобовичі біля Білого Берега (Білих Берегів) за 120 кіп грошей литовських (назви грошової одиниці в країнах Середньої Європи, зокрема в Польщі, Великому Князівстві Литовському, Україні у XIV—XVIII ст.). Також Немирич отримав у свою власність с. Пинязевичі (Пинезевичі), за яке пізніше його нащадок Єсип Немирич у 1591 р. платив податок. На початку XVII ст. цей маєток був у співвласності княжни Ядвіги Чорторійської (Ружинської), Вацлава Зміївського, Яна Керночинського та ін.). У 1630 р. Стефан Немирич розширив володіння його родини на Малинщині, придбавши села Рихта та Тростяниці Шершнівської волості [Задорожна, 2010, с. 8].

У 1518 р. до Івашка Немирича від його дружини з роду Обернейовича у вигляді посагу мало відійти село Городище поблизу Малина. Однак батько нареченої Юхно Обернейович відписав Городище Київському Пустинно-Микільському монастиреві. Івашко Немирич звернувся до ченців з проханням продати йому Городище, на яке у нього були великі плани. Після тривалих переговорів Івашко дійшов згоду з ченцями, обмінявши Городище на Ворохобовичі [Bobinski, 2000, s. 589]. Немирич вирішив перетворити Малинське городище на місто з замком з метою захисту від набігів татар. Забезпечені турецькою протекцією, татари самі чи спільно із турками протягом двох століть нападали на українські землі, спустошуючи оселі, грабуючи населення та забираючи в ясир велике число української людності, яку продавали в Криму й Туреччині.

Ідея будівництва замку для захисту від нападників знайшла підтримку з боку великого князя Литовського Сигізмунда Августа. 9 лютого 1539 р. він підписав консенс (дозвіл), в яко-

му Іванку Немиричу дозволялося в Городищах «на власной своей земли для небезпечности от людей неприятельских татар замок збудувати», а також «место людьми вольными садити и торг корчмы мати» [Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 2, спр. 1369, арк. 3 зв.-4; Метрыка ..., 2000, с. 104—105].

У 1541 р. Немирич отримав ще одне підтвердження на спорудження замку, яке було розширене правом осадження міста і проведення торгів та ярмарку. Лист доповнювався рішенням брати мито із солі та інших товарів за півгроша з воза [Там само, арк. 4].

Отримуючи ці всі привілеї, власник замку, який будувався, був зобов'язаний утримувати його в належній бойовій готовності, щоб і держава, і населення мали від цього користь. Так, наприклад, той же Сигізмунд, дозволяючи князю Дмитрію Веденгецькому будувати замок в його київському маєтку Хабному, поставив йому в обов'язок «въ томъ замку своємъ брони всякие и зъпижи замковые тамъ мети и въ доброй опартности его ховати и яко бронями, такъ и иншими речьми, што къ замку прислухають, маєть его наспижовати такъ, якъ бы часу пригоды отъ неприятеля нашего тотъ замокъ его в доброй безпечности былъ» [Клепатский, 2007, с. 131].

Водночас укріплення будувалися переважно як дерев'яні або дерев'яно-земляні конструкції [Кондратьев, 2014, с. 130—134]. Не був винятком і Малинський замок. В.Б. Антонович, порівнюючи типи городищ, які існували до середини XIII ст., вказував, що вони відрізняються такими основними ознаками: городища ці споруджувалися зазвичай на відокремлених височинах, в тому місці, де височина примикала до сусідніх висот, вона відділялася дуже високим валом і глибоким ровом, інші пологі частини гори опоясувалися концентричними колами валів, що спускалися все нижче і нижче до самої підосви гори. А городища, які залишилися від замків XVI—XVIII ст. мають завжди форму прямокутника, 4 кути якого розширюються у вигляді додаткових чотирикутних майданчиків [Труды ..., 1878, с. XXXIV—XXXV].

На озброєнні Малинського замку був арсенал, який складали великі гармати і кілька малокаліберних гармат. Крім того, тут знаходилися гаківниці та арбалети (під час польового сезону 2016 р. виявлено накінецьник стріли з арбалета). Також В.Б. Антонович знайшов на Малинському городищі крем'яне ядро, яке передав до археологічного музею Київського університету [Інститут рукопису ..., ф. 10, спр. 11711, арк. 76].

На початку XVII ст. частина володінь Немиричів на Малинщині, в тому числі Малинське городище, переходить у власність ще однієї відомої землевласницької родини Київщини — панів Єльців [Білоус, 2015, с. 147]. Їх позиція на Київщині була надзвичайно сильною.

У 1730—40-х рр. їхнім політичним капіталом були зв'язки з найвпливовішими на регіональній сцені магнатськими родами — Тишкевичами, Вишневецькими та Замойськими [Літвін Генрик, 2016, с. 232]. Володіючи значними фінансовими ресурсами, Єльці приділяли велику увагу укріпленню оборонних споруд замку.

Федір Єлець був довіреною особою архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецького. Такими ж добрими були його взаємини з митрополитом Петром Могилою. Філон і Костянтин Єльці також входили до партії прибічників православ'я [Litwin, 2004, s. 199—220].

Водночас Єльці підтримували добрі стосунки з католицькими лідерами Київщини. Реміян Єлець відійшов від православ'я і став католиком. Ще в молоді роки розпочав громадську службу як посол на останній сейм за часів Зигмунда III Вази, що було привілеєм магнатських синів. У наступні роки він присвятив себе військовій службі, не полишаючи громадської діяльності. Його брат Олександр-Ігнатій Єлець також окатоличився. У 1632 р. він призначив все своє успадковане та набуте майно для створення у містечку Ксаверів на Малинщині єзуїтського колегіуму (1632 р.). Колегіум було відкрито у 1647 р. Цього ж року у головах цих двох католицьких представників родини Єльців народився план про створення католицького університету у Ксаверові. Як сподівалися фундатори, він мав би прислужитися навчанню «нашої руської молоді». З цієї метою Реміян Єлець звернувся з листом до генерала Товариства єзуїтів Вінченцо Карафи. Цікаво, що цей лист був написаний у Малинському городищі [Літвін, 2016, с. 234, 239—240].

Концепція руського єзуїтського колегіуму не дочекалася реалізації. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася у 1648 р., відкинула у небуття проект навчального закладу в Ксаверові. Під час цієї війни козаки та селяни здійснювали неодноразові набіги на маєтності Єльців. У березні 1650 р. Реміян Єлець подав протестацію перед Житомирським гродським урядом проти міщан м. Ворсівка і селян с. Ходорів за збройні наїзди на маєтки Єльця — містечко Городище і села Малин та Реміянівку (починаючи з літа 1648 р. і до весни 1650 р., навіть після Зборівського миру 1649 р.), вбивство двох його слуг, захоплення рухомого майна, знищення рудень, млинів і фільварків, спалення майнових документів, що зберігалися у Городиському замку, захоплення замкового арсеналу й осквернення костелу [Національно-визвольна ..., 2008, с. 116]. Найімовірніше саме після цих подій Малинський замок згодом припинив своє існування.

Доктор історичних наук М.П. Кучера твердив, що в Київській землі в XII—XIII ст. функціонувало 146 городищ [Кучера, 1999, табл. 5].

За спостереженнями К.М. Капустіна продовження життя у наступні періоди (золотоординський та литовський часи) зафіксовано на 14 % пам'яток, в тому числі в Малині [Капустін, 2013, с. 74]. У XVI—XVII ст. власники Малинського маєтку — представники знатних київських панських родів Немиричі та Єльці вдихнули нове життя в давньоруське городище, збудувавши на його місці замок, який більше сотні років виконував важливу економічну та оборонну функцію.

Антонович В. Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян. — СПб., 1893. — 78 с. (МАР. — № 11).

Археологічні дослідження древлянського городища VIII ст. на Житомирщині. — Електрон. ресурс; режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news1/Pages/View.aspx?MessageID=2452>.

Білоус Н. Приватні міста Київського воеводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2015. — Вип. 15. — С. 125—164.

Задорожна О.Ф. Рід Немиричів у шляхетській корпорації Київського воеводства: майновий статус і політична діяльність (XVI — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2010. — 20 с.

Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 119—125.

Звіздецький Б.А. Стародавній Звягель // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукр. наук.-краєзнав. конф. — Новоград-Волинський, 1995. — С. 11—13.

Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. 2, спр. 1369.

Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. 10, спр. 11711.

Капустін К.М. Укріплені поселення середини XIII—XV ст. на Правобережжі Київської землі // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 71—81 (АДІУ. — Вип. 11).

Клепатский П. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период. — Біла Церква, 2007. — 480 с.

Кондратьев І. Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.). — Чернігів, 2014. — 384 с.

Кучера М.П. Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 20—34.

Кучера М.П. Словяно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем. — К., 1999. — 252 с.

Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1649). — К., 2016. — 616 с.

Метрыка Вяликага Князства Лытоускага. — Кн. 28 (1522—1552). — Менск, 2000.

Моця А.П. Пути времен Киевской Руси: темпы движения «на путях» // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 30—41.

Національно-визвольна війна в Україні. 1648—1657. Збірник за документами актових книг. — К., 2008. — 1011 с.

Третьяков П.Н. Древлянские «градь» // Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. — М., 1951 — С. 64—68.

Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К., 1878. — Т. 1. — 352 с.

Bobinski W. Wojewodstwo kijowskie w czasach Zygmynta Wazy. — Warszawa, 2000. — 599 s.

Litwin H. Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej 1569—1648 // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* — 2004. — Т. XLVIII. — S. 199—220.

В. И. Тимошенко, С. В. Коваленко

ЭТАПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МАЛИНСКОГО ЗАМКА

Несмотря на активизацию исследования истории возникновения городов и их замков на Киевщине и Волыни в XVI—XVII веках, много вопросов остаются дискуссионными и окончательно не решенными.

До подписания Люблинской унии 1569 г. урбанизационный процесс на этих территориях проходил медленными темпами. В послеунионный период произошёл настоящий колонизационный бум, вызванный в первую очередь хозяйственной активностью местной элиты — князей и шляхты, которые строили новые замки, слободы, создавали условия для заселения местечек.

Вместе с тем, исходя из приграничного статуса Киевского воеводства, одной из важнейших функций этих замков была оборонительная. Они рассматривались: 1) как стратегические пункты в случае нападения татар; 2) как место для спасения местного населения в случае нападения врага; 3) как опорные пункты для их собственников во время бунта подданных и нападения козаков; 4) как место сохранения сокровищ и движимого имущества хозяев.

Немало новых замков основывали на месте пустых древнерусских городищ, уничтоженных татарами. Этот процесс хорошо прослеживается на примере Малинского замка XVI—XVII вв., который функционировал на месте древнерусского городища VIII—XIII вв.

Ключевые слова: Малин, Киевское воеводство, урбанизация, городище, замок.

V. I. Tymoshenko, S. V. Kovalenko

THE STAGES OF FUNCTIONING OF MALYN CASTLE

Despite the intensification of research the history of the appearing the cities and castles in Kyiv region and Volyn in the 16th—17th centuries, a lot of questions remain debatable and finally not decided.

Before signing Union of Lublin in 1569 the urbanization process in Kyiv region was passing slower pace. In after — union period these was a real colonization boom, which was caused primarily economic activity of local elite-princes and nobles who build new castles, settlements, created conditions for increasing the people in the cities.

However, given the status of Kyiv province border, one of most important functions of these castles was defense. They were considered: 1) as the strategic points in the case of Tatars attacks; 2) as a refuge surrounding population in the case of the enemy attacks; 3) as bases for their owners during the revolt of subjects and the Attacks of Cossacks; 4) as a location for the preservation of treasures and movable chattel owners.

A lot of new castles were founded on the place of ancient settlements, devastated by the Tatars. This process is well followed by the example of Malyn, castle of 16th—17th centuries that functioned at the place of ancient settlement of 12th—13rd centuries.

Keywords: Malyn, Kyiv Voivodship, urbanization, hillfort, castle.

Одержано 11.08.2016